
УДК: 355.257.7:929 Рајић А.
94(497.11)“1914/1918”
COBISS.SR-ID 184068617
DOI број: 10.5937/vig2502205N

Језик рада: српски
Примљен: 10.11.2025.
Прихваћен: 01.12.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Момир Н. Нинковић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд
E-mail: momirninkovic22@gmail.com

ЈЕДНО СВЕДОЧАНСТВО О БЕКСТВИМА РЕЗЕРВНОГ ПОРУЧНИКА АЛЕКСАНДРА РАЈИЋА ИЗ АУСТРОУГАРСКИХ ЛОГОРА*

АПСТРАКТ: У раду је приређено, коментарисано и у одговарајућем контексту сагледано сведочанство о бекствима резервног поручника Александра Рајића из аустроугарских логора током Првог светског рата. Реч је о прибележеном казивању А. Рајића које је у октобру 1929, у седам наставака, објављено у дневном листу Време. У питању је упечатљив и користан историјски извор који сведочи о различитим питањима – од разраде идеја и планова, преко припрема, до самих бекстава и тешкоћа на која су заробљеници притом наилазили. Рад представља прилог проучавању „логорашког искуства” српског народа током Првог светског рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Краљевина Србија, Аустроугарска, логор, Нађмеђер, Солнок, Гредиг, официр, бекство

* Аутор изражава захвалност колеги Душану Гутеши за помоћ пружену приликом израде рада.

Логори су „стравичан симбол” 20. века и „једно од најстраш-нијих искустава целокупне историје човечанства”.¹ Због трагичних последица и упозоравајућих континуитета, „логорашко искуство” српског народа представља важан део националне историје 20. века.² Осим на примеру истих места у којима су Срби били смештени у логоре током два светска сукоба (Маутхаузен, Добој), континуитети одређених политика могу се на упечатљив начин сагледати и кроз људе који су били логораши како у Првом, тако и у Другом светском рату. У вези са сведочанством о бекствима Александра Рајића, које овом приликом приређујемо за објављивање, у том смислу вреди поменути судбине двојице официра, тада активних капетана, који су са њим боравили у Гредигу: Сретена Терзића и Михаила Недељковића.³ Први је био заробљен 12. новембра 1914. „у борби код села Дрена”,⁴ а други „на Конатици” 12 дана касније – 24. новембра 1914. године.⁵ Пратећи даље њихове биографије, видимо да су и у Другом светском рату доживели сличну судбину. Артиљеријски бригадни генерал С. Терзић пао је у заробљеништво током Априлског рата 1941. и одведен је у логор у Немачку.⁶ Пешадијски бригадни генерал М. Недељковић је, такође, током Другог светског рата био заробљен и транспортован у логор Оснабрик, где су му нацисти одузели статус ратног заробљеника, после чега је пребачен у Дахау, где је као присталица партизанског покрета убијен.⁷ Премда су (различити) дисконтинуитети обележили историју српског народа током 20. века,⁸ „логорашко искуство” и уопште страдања која су пратила Србе за

¹ Danilo Kiš, *Gorki talog iskustva*, priredila Mirjana Miočinović (Beograd: BIGZ; SKZ; Narodna knjiga, 1990), 134.

² Момир Н. Нинковић, „Три сведочанства о бекству резервног потпоручника Андре Матића из аустроугарског логора Гредиг”, *Војноисторијски гласник*, 1/2025, 180–181.

³ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

⁴ Војни архив (ВА), фонд Списак досијеа персоналних података официра, подофицира и војних службеника Војске Краљевине Југославије (ДПП КЈ), кутија 1833, досије 509, Картон личних и службених података Сретена Ј. Терзића.

⁵ ВА, ДПП КЈ, кутија 1185, досије 277, Картон личних и службених података Михаила М. Недељковића.

⁶ Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1914–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: INIS, DOBRA d. o. o., 2004), 289.

⁷ Isto, 223.

⁸ Љубодраг Димић, Срби и Југославија. *Изгубљени век (догађаји, појаве, процеси)* (Вишеград: Андрићев институт, 2024).

време Првог и Другог светског рата и током ратова за југословенско наслеђе представљају један (изразито) упозоравајући континуитет.⁹

*

Бекства из логора представљају једну од тема које је потребно обратити како би се „логорашко искуство” српског народа сагледало на потпунији, заокружен начин.¹⁰ За разлику од наредног светског сукоба, за који постоје и читаве публикације посвећене како појединачним бекствима,¹¹ тако и организованим пробојима логораша,¹² ова тематика није привлачила већу пажњу истраживача Великог рата.¹³ У настојању да (донекле) поупунимо ту историографску белину, решили смо да објавимо неколико вредних сведочанстава о бекствима резервног потпоручника Андре Матића из аустроугарског логора

⁹ М. Н. Нинковић, *н. д.*, 180–181.

¹⁰ Исто, 182–184.

¹¹ Цвеја Јовановић, *Бекства у слободу. Из нацистичких логора смрти у Норвешкој* (Београд: Народна књига, 1984).

¹² 12. фебруар 1942: сећања, приредио Небојша Озимић (Београд: Музеј жртава геноцида, 2024).

¹³ Бранко Джорджевич, „Българската прогресивна и демократична общественост в защита на военнопленници и интернирани сърби в България през 1915–1918 г.”, *Балкански проучвания XX век, Studia balcanica*, 6/1972, 199; Исидор Ђуковић, *Нађмеђер. Аустроугарски логор за Србе 1914–1918* (Нови Сад: Прометеј; Братислава: Удружење Срба у Словачкој; Београд: Радио-телевизија Србије, 2016), 60–62, 138; Небојша Ђокић, „Борбе за ослобођење Поморавља октобра 1918. године”, *Српска слободарска мисао*, бр. 82 / јули–август 2009, 268; Исти, „Ослобођење Крушевца и Поморавља октобра 1918. године”, у: *Крушевац и околина у Првом светском рату. Тематски зборник*, уредили Момчило Исић и Иван Бецић (Велики Шиљеговац: Удружење „Жупа Загрлата”; Крушевац: Историјски архив, 2018), 14; Rumén Cholakov, *Prisoners of War in Bulgaria during the First World War* (Dissertation, Faculty of History, Cambridge University, April 2012), 47; Далибор Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату”, у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, уредили Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015), 280–281, 285; Исти, „Српски ратни заробљеници у Бугарској 1915–1918”, у: *Године које су промениле свет. Први светски рат у историји и историографији. Зборник радова са Међународног научног скупа, Андрићев институт 28–30. јун 2018*, уредник Мирослав Перишић (Андрићград: Андрићев институт, 2019), 200–201; Ласло Варга, *Царски и заробљенички логор и гробље у Нађмеђеру (1914–1918)* (Нови Сад: Прометеј; Трнава: Удружење Срба у Словачкој; Београд: Радио-телевизија Србије, 2015), 72–73; Henri Habert, *Iza bodljikave žice. Po kazivanjima izbeglih Srba* (Beograd: ARIUS; Ambasada Kraljevine Holandije, 2018), 14, 19, 21, 25, 29, 30; Tatjana Vendrig, Fabian Vendrig, Džon M. Stinen, *Srpski vojnici umrli u Holandiji 1917–1919* (Požarevac: Udruženje potomaka ratnika 1912–1920, 2018), 13–15, 16, 36; Исти, *Српски војници умрли у Холандији 1917–1919* (Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Пожаревац: Удружење потомака ратника 1912–1920, 2019), 16–17, 18, 32; Ненад Лукић, Милан Тлачинац, *Срби заробљеници у немачким логорима 1915–1919. године. Попис умрлих* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2021), 22–24.

Гредиг.¹⁴ Овај рад, на неки начин, представља наставак тог настојања и још један прилог за потпуније сагледавање ове проблематике.

*

Поводом иницијативе за оснивање (или самог оснивања?) удружења које је окупљало српске војнике и офицере који су током Првог светског рата успели да побегну из логора,¹⁵ *Време* је у октобру 1929. објавило серију текстова посвећених тој тематици. После сведочанства о бекству Андре Матића из аустроугарског логора Гредиг, које је објављено у бројевима од 14, 15. и 16. октобра 1929,¹⁶ у седам наставака, од 17. до 23. октобра објављена је „прича“ о бекству – или, боље речено, бекствима – резервног поручника Александра Рајића из „непријатељског ропства”.¹⁷ Већ на самом почетку овог сведочанства, по задатку који му је био поверен, видимо да је реч о способном и одважном човеку. Наиме, током аустроугарске офанзиве¹⁸ А. Рајић

¹⁴ М. Н. Нинковић, *н. д.*, 179–236.

¹⁵ „Романтични доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства”, *Време*, 14. 10. 1929, 5; М. Н. Нинковић, *н. д.*, 196.

¹⁶ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу”, *Време*, 14. 10. 1929, 5; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из логора у Гредигу. II”, *Време*, 15. 10. 1929, 4; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из логора у Гредигу. III”, *Време*, 16. 10. 1929, 4.

¹⁷ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, II, *Време*, 18. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, IV, *Време*, 20. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, V, *Време*, 21. 10. 1929, 7; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VI, *Време*, 22. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VII, *Време*, 23. 10. 1929, 4.

¹⁸ Општа офанзива аустроугарске војске почела је 6. новембра 1914. Српска снаге су готово месец дана водиле одступне борбе, све до 3. децембра када су прешле у снажну противофанзиву, која је окончана потпуним изbacивањем аустроугарских трупа из Србије 15. децембра 1914. Опширније о новембарској офанзиви Аустроугарске и Колубарској бици, која се из ње развила и која, према мишљењу војних историчара, представља „српску Марну”, „алем камен у победама српске војске током првог светског рата” и битку којој „припада изузетно место у историји ратовања”: Саво Скоко, „Руковођење

је, као „командир друге чете, четвртог батаљона, првог прекобројног пука” Комбиноване дивизије, средином новембра 1914. године добио задатак да „по сваку цену” зароби једног аустроугарског војника.¹⁹ У питању је била пракса позната као хватање „живих језика”,²⁰ односно заробљавање противничких војника од којих су могле да се сазнају важне информације о бројности и/или распореду непријатељских снага, као и моралу и општем стању у њиховим јединицама.²¹ Тај – како се у то време говорило – „лов”, који је спровођен „ради прибављања тачних података”, спадао је у тешке и опасне задатке који су поверавани способним људима, попут чувеног Михаила Мацаревића.²² За успешно извршавање таквог подухвата добијало се унапређење и/или ордење, односно – речима једног солунца – „чин или одликовање”.²³ Пошто је успешно извршио задатак, А. Рајић је истог дана, 15. новембра, у нападу непријатељских снага био рањен и заробљен код Дудовице.²⁴

Александар Рајић је током заробљеништва боравио у различитим болницама, затворима и логорима. После превијалишта у Сло-

борбеним дејствима српске војске у Колубарској бици”, у: *Колубарска битка. Ратни напори Србије 1914. године. Зборник радова*, одговорни уредник Даница Милић (Београд: Историјски институт, 1985), 9–20; Митар Ђуришић, „Аустроугарска новембарска офанзива 1914. године”, у: *Исто*, 21–34; *Колубарска битка*, приредили Душан Т. Батаковић и Никола Б. Поповић (Београд: Литера, 1989), 9–25, 47–176, 185–204; Саво Скоко, *Колубарска битка 1914.* (Београд: Стручна књига, 1990), 24–299; Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914. године* (Београд: Чигоја штампа, 2008), 87–164; Живко Г. Павловић, *Битка на Колубари, I део, Дефанзивна битка*, Друго издање (Шабац: Глас Цркве; Лазаревац: Библиотека „Димитрије Туцовић”, 2014); *Исто*, *Битка на Колубари, II део, Офанзивна битка*, Друго издање (Шабац: Глас Цркве; Лазаревац: Библиотека „Димитрије Туцовић”, 2014); Александар Лукић, Мирослава Којић, *Учешће 1300 ђака каплара у Колубарској бици. У сусрет стогодишњици (1914–2014)* (Љиг: Градска библиотека „Љиг”, 2014), 31–118; Бојан Димитријевић, „Колубарска битка”, у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, уредници Станислав Сретеновић и Данило Шаренац (Београд: Институт за савремену историју, 2015), 66–70.

¹⁹ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

²⁰ Антоније Ђурић, *Солунци говоре. Седмо, допуњено издање* (Београд: Књижевне новине, 1987), 99–101; Драгутин Паунић, Милија Ђорђевић, *Србијце, душо горка. Приче солунаца* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019), 319.

²¹ Милан Богојевић, *Заборањени јунаци Великог рата* (Београд: Чвор, 2019), 99, 190.

²² Александар Стевановић, *Витезови Карађорђевог звезде говоре* (Београд: Алгоритам, 2022), 17–21.

²³ Д. Паунић, М. Ђорђевић, *Србијце, душо горка*, 319–320.

²⁴ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

вцу уследило је лечење у Будимпешти, а затим је пребачен у логор Нађмеђер.²⁵ Након једног инцидента са „пљачкањем” воза у коме су се налазили храна и одећа за логораше, А. Рајић је – преко Пожуна, односно Братиславе – спроведен у логор српских официра у селу Тапланфа (данашњи Таплансенткерест). Као пратилац једног болесног официра неко време провео је у болници у Кесегу. На повратку из Кесега за Тапланфу збио се његов први покушај бекства, који је отпочео скоком из воза, а завршен хватањем на Дунаву недалеко од Новог Сада. Уследило је спровођење у логор Солнок „у горњој Мађарској”, где су били смештени српски и руски официри који су већ покушавали да побегну из логора, као и они за које се сумњало да би могли да беже из заробљеништва. Упркос појачаним мерама безбедности, А. Рајић је, заједно са руским официрима, успео још једном да побегне. Међутим, и тај други покушај бекства завршен је неуспешно – ухваћен је после пет дана и враћен у „заробљенички дворац” у Солноку.

Када су заробљени српски официри груписани у Гредигу, и А. Рајић је упућен у овај логор недалеко од Салцбурга. После првог плана за бекство групе српских официра, копањем тунела које је „на трећем метру” било онемогућено због тога што су „наишли [...] на воду”, А. Рајић је из Гредига бежао у два наврата. Прво бекство одиграло се приликом извођења заробљеника у „заједничку шетњу”. Александар Рајић и двојица других заробљеника искористили су „општу забуну” која је настала када је Александров брат капетан Витомир Рајић, према ранијем договору, одглумио „пад у несвест”. Приликом овог бекства А. Рајић је успео да стигне до Розенхајма, али је – после низа перипетија – све окончано његовим хватањем и једномесечним тамновањем у „гарнизонском затвору у Салцбургу”, одакле је поново упућен у Гредиг. Убрзо по повратку у логор предузете су припреме (израда лажне документације и набавка одговарајуће „спреме аустријског војника”) за ново бекство. Обучен као „аустријски војник” и представљајући се као посиљни једног од аустроугарских официра, А. Рајић је успео да искористи погодну прилику да изађе из логора. Ни овај, последњи и напослетку успешан покушај бекства није могао да прође без тешкоћа. Премда је током контроле у возу био задржан, А.

²⁵ Опширније о логору Нађмеђер и животу српских заробљеника и интернираца: И. Ђуковић, н. д.; Небојша Кузмановић, *Нађмеђерска долина смрти Риста Ковијанића* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије; Братислава: Удружење Срба у Словачкој, 2016); Исти, *Нађмеђер. Епонеја српског страдања* (Нови Сад: Архив Војводине, Прометеј; Братислава: Удружење Срба у Словачкој, 2020); Л. Варга, н. д.

Рајић је у Фелдкирхену успео поново да побегне и да се – препливавши под хицима аустроугарских граничара Рајну – докопа Швајцарске.²⁶

*

Сведочанство о бекствима А. Рајића из логора нуди увид у различите планове и припреме које су логораши подузимали како би се докопали слободе. Из њега можемо видети и на какве су све изазове и препреке српски заробљеници наилазили приликом бекства – скокови из возова у покрету и препливавања хладних река; ризици које је са собом носио пролаз поред стражара и војника, наилажење на патроле и контроле; општа исцрпљеност услед мањка сна, глади и физичких напора; батине приликом саслушавања, па и опасност да приликом хватања буду стрељани под сумњом за шпијунажу; „изложенаост” куршумима аустроугарских униформисаних лица; неугодне „ситуације” до којих је знало да дође услед прерушавања. Тешкоће су заиста биле бројне и велике, а бивше логораше је, уз све то, чекало и даље учешће у рату, па нас стога не изненађује што су поједини српски војници могли да се чуде таквим подухватима.²⁷ Сведочанство о бекству А. Рајића представља још једну потврду да је за такве подухвате била потребна велика храброст.²⁸ Уз одважно држање („мушки став”) логораша током заробљеништва, и бекства из логора су, како су наводили савременици, сведочила о њиховим „великим врлинама”.²⁹

Вишеструки покушаји бекства А. Рајића – предузимани и после батина, исцрпљености и нарушеног здравља – говоре нам да је у питању био не само одважан већ и упоран и непоколебљив човек. Из текста видимо да му у различитим ситуацијама није недостајало идеја, да се радило о довитљивом човеку, човеку који се брзо и лако сналазио у различитим ситуацијама и деловао без оклевања. Сам А.

²⁶ Опширније у наставку текста.

²⁷ По доласку на Солунски фронт саборци су се чудили једном од српских војника, Радојици Петровићу, који је успео да побегне из аустроугарског заробљеништва: „Неки војници, кад су чули да сам био у ропству, чуде се што сам дошао, кажу: боље роб него гроб. Ја им кажем: Слушајте, људи! То је глупа ствар, ничег бољег нема од слободе.” – Д. Паунић, М. Ђорђевић, *Три силе притисле Србију*. *Приче солунаца* (Београд: Народна књига, 1985), 25.

²⁸ И. Ђуковић, н. д., 138.

²⁹ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једнаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

Рајић наводи да је његов брат Витомир био тај који је стално ковао планове и испитивао „разне могућности за бекство”.³⁰ Међутим, у међуратној штампи наишли смо и на следеће сведочанство: „Наши војници у ропству били су прави мађионичари у измишљавању трикова за бежање. Аца Рајић, веле, био је ненадмашан. Он је давао савете људима да искористе прилику када млекације разносе млеко по болницама заробљеничког логора, и да се једноставно огрну неким ћебетом, потеряју кола кроз капију, па – шта Бог да...”³¹ Пошто је и без брата А. Рајић у два наврата бежао, а успевао је и приликом оба бекства из Гредига да побегне, када је био хватан, овим речима можемо поклонити поверење. И један и други Рајић су, по свему судећи, били „талентовани” за такве подухвате.

Још пар података завређује да буде истакнуто у овим „уводним напоменама”. Прва је да је Александар Рајић, исто као Андра Матић, „знао сасвим добро немачки”.³² То његово „добро познавање немачког језика”³³ користило му је у различитим приликама – како за време припрема, тако и током самих бекстава. Захваљујући томе А. Рајић је успевао током заробљеништва да успостави „добре односе”, а некад и „одличне везе” са аустроугарским војницима и старешинама,³⁴ и да преброди низ изазова на које је наилазио током бекства. Друго, независно од знања језика, треба истаћи да је током разговора са непознатим људима на које је наилазио или са војницима који су га спроводили А. Рајић знао како да успостави „извесно поверење”.

³⁰ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

³¹ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

³² А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, IV, *Време*, 20. 10. 1929, 4.

³³ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

³⁴ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VI, *Време*, 22. 10. 1929, 4.

То поверење и „извесно саинтимљавање” са саговорницима³⁵ потом је користио како би дошао до свог циља – слободе.

*

Сведочанство о бекствима А. Рајића објављено је у седам наставака у листу *Време* у октобру 1929. године. Текст је потписан иницијалима: „А. Б. Х.” Дотични је само додао кратку уводну напомену на почетку првог текста и прибележио (без икаквих интервенција и коментара) казивање А. Рајића. Текст преносимо онако како је објављен у *Времену*, уз пар ситних „интервенција” на неколико места где су грешке приликом штампања биле очигледне. На једном месту смо уместо „поспоразуму” ставили: по споразуму и слично (уместо „почео”: почела; уместо „била”: било; уместо „изводили”: извадили; уместо „сад”: сам). Остале правописне грешке („по подне”, „незнам”, „ма да”...) нисмо исправљали, а на пар места смо у угласте заграде додали слова која су недостајала у речима. У напоменама смо указали на тачне називе места у оним случајевима када су казивач или записивач били непрецизни („Дудевица”; „То Планфа”/„Та Планфа”). Потпис аутора („А. Б. Х.”) је уместо на крају свих седам текстова навођен у наслову (уз остале библиографске податке), а изостављени су – у овом контексту непотребни – коментари о наставку, односно завршетку текста („Наставиће се”; „Крај у идућем броју”). Никакве друге исправке и измене у тексту нису вршене.

*

Током међуратног периода савременици су приметили да бекства српских војника из логора „личе на праве фантастичне приче, које би најбујнија машта тешко замислила”,³⁶ односно на приче „у којима је јава превазишла сан и фантазију”.³⁷ Пошто је и сведочанство о бекству Александра Рајића „препуно узбудљивих момената, опас-

³⁵ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, V, *Време*, 21. 10. 1929, 7.

³⁶ „Романтични доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

³⁷ Анте Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

ности, смицалица и лукавстава”,³⁸ можемо рећи да и оно представља још једну од оних нестварних прича о „удешајима и преживљајима”³⁹ српских војника током Првог светског рата које нам потврђује „ону фамозну фразу Достојевског да ’ништа није фантастичније од стварности’”.⁴⁰ Осврћући се крајем тридесетих година на бекства Срба из аустроугарских логора током Првог светског рата, новинар Анте Матекало указивао је на то да су „у многим земљама установљена [...] засебна одликовања за војнике и официре који успеју да побегну из непријатељског ропства” и истицао да таква „дела наших људи [...] треба сачувати од заборавља”.⁴¹ Слажући се са А. Матекалом у погледу тога да су у питању „подвизи који нису заслужили да буду заборављени”, односно „дела којима је место у нашој узбудљивој ратној епопеји”,⁴² научној и широј јавности нудимо на увид приређено сведочанство о бекствима Александра Рајића из аустроугарских логора.

1. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

Препуно узбудљивих момената, опасности, смицалица и лукавстава било је бекство резервног поручника, сада трговца г. Александра Рајића, из заробљеничког официрског логора у Гредигу. Г. Рајић је заробљен на Дудевици,⁴³ на Љигу, 15. новембра 1914. год., као командир друге чете, четвртог батаљона, првог прекобројног пука.⁴⁴

Цела наша комбинована дивизија, прича г. Рајић, повлачила се на Крсту.⁴⁵ 14. новембра у вече командант мог пука г. Милан

³⁸ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

³⁹ Д. Паунић, М. Ђорђевић, *Три силе притисле Србију*, 87.

⁴⁰ D. Kiš, *Čas anatomije* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 69.

⁴¹ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једнаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

⁴² Исто.

⁴³ Мисли се на село Дудовицу, које се налази десетак километара од Љига, а у југоисточном делу Општине Лазаревац, недалеко од реке Колубаре.

⁴⁴ Наведени пасус издвојен је подељаним, „болдованим” словима и представља кратак увод новинара у сведочанство А. Рајића.

⁴⁵ Током наведеног периода Комбинована дивизија налазила се у саставу Треће армије. Пре аустроугарске новембарске офанзиве Трећа армија држала је положаје од ушћа Јадра у Дрину до Лознице и даље према североисточним падинама Гучева и Бо-

Прибићевић⁴⁶ тражио је једног од најсигурнијих командира чета. Избор је пао на мене и добио сам наређење, да по сваку цену заробим једног од аустријских војника.

15. новембра, око 4 часа у јутро, уместо тог једног аустријског војника, ја сам их заробио 480.⁴⁷ Али, то је имало за мене тешке по-

рање. После пада Гучева, јединице Комбиноване дивизије су се повукле ка Крсту, који се налазио на месту „где се одваја пут за липничку цркву, Гучево и Лозницу”. Уследило је даље, опште повлачење ка Ваљеву. Комбинована дивизија се потом, у тешким околностима, повлачила у правцу који је од Ваљева, преко Диваца и реке Колубаре, водио ка Дудовици. – М. Ђуришић, *Србија у рату 1914. године*, 88–93; Ж. Г. Павловић, *Битка на Колубари, I део, Дефанзивна битка*, 22, 25, 33, 34, 101; Душан П. Стефановић, *Дневник из 1914*, приредио Александар Животић (Београд: Одбрана, 2017), 511, 520–521, 535, 543–545, 548, 551, 560, 568, 572, 578; А. Стевановић, *н. д.*, 15.

⁴⁶ Милан Прибићевић (1877–1937), официр, политичар, књижевник, земљорадник. Напустио је службу у аустроугарској војсци 1904. године. Од добијања држављанства Краљевине Србије и пријема у службу средином 1905. године, све до напуштања војске 1919. обављао је различите дужности. Као официр учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. Према сведочењу савременика, мајор М. Прибићевић је у борбама вођеним 1914. године, као командант пука, показивао велику личну храброст. После повлачења преко Албаније и опоравка од маларије упућен је у Сједињене Америчке Државе, где се бавио прикупљањем добровољаца за Солунски фронт. Овај официр упечатљиве појаве, „строгог изгледа” и одважног држања током Првог светског рата имао је чин капетана, потом је унапређен у мајора, потпуковника и, напоследку, у пуковника. За држање током рата одликован је Карађорђевом звездом и Медаљом за храброст. Опширније о М. Прибићевићу: „Један сељак о поч. Милану Прибићевићу”, *Време*, 15. 3. 1937, 4; П. „Неколико момената из живота Милана Прибићевића као војника-официра у српској војсци”, *Политика*, 14. 3. 1937, 7–8; „Последња почаст једном храбром официру и народном борцу”, *Политика*, 16. 3. 1937, 5–6; Милован Ј. Богавац, *Милан Прибићевић. Живот и књижевно дело* (Београд: Књижевна заједница Звездара; Приштина: Јединство, 1993); Милан Прибићевић, *Бадње вече Остоје Бјелице и друге приповетке*, изабрао и поговор написао Милован Ј. Богавац (Београд: Књижевна заједница Звездара, Предузеће Апостроф; Урошевац: Народна библиотека Јован Поповић; Велика Река: Српска православна црквена општина, 1997); Адам Прибићевић, *Од господина до сељака* (Загреб: Просвјета, 1996), 13, 14, 41, 47–51, 63–67, 118, 125, 182–183, 218, 221, 236, 298, 429–434; Исти, *Мој живот* (Загреб: Просвјета, 1999), 20, 35, 38, 74, 76, 77–80, 88, 116; Драгољуб Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, приредила Надежда Јовановић (Београд: Филип Вишњић, 2005), 26–28, 33, 191, 192, 202, 257, 313–314, 344, 390; Софија Божић, „Почетак политичке активности Милана Прибићевића у Краљевини СХС/Југославији”, *Токови историје*, 3/2006, 7–24; Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)* (Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2007), 86, 91, 93, 106, 107–108, 164, 290; Јован С. Радојчић, *Срби западно од Дунава и Дрине. Биографије. П–Ш. III*, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 283–284.

⁴⁷ Према подацима из литературе, јединице Комбиноване дивизије заробиле су 14. новембра више стотина аустроугарских војника. Тог дана аустроугарска 42. дивизије претрпела је „огромне губитке” у судару са Комбинованом дивизијом. Према подацима који су навођени тог дана увече, јединице Комбиноване дивизије су – „не рачунајући рањене” аустроугарске војнике – 14. новембра заробиле „3 официра и преко 600 војника”. Број заробљеника је „доцније” нарастао „још више”. – Ж. Г. Павловић, *Битка на Колубари, I део, Дефанзивна битка*, 595, 624, 625, 627, 651–652.

следице. Морао сам да одвојим велики део мојих војника да спроведу заробљенике и тако сам јако ослабио чету, оставши свега са око седамдесет војника.

Борба на нож

Аустријанци су наваљивали све жешће и нагло прелазили у офанзиву.⁴⁸ Са овако ослабљеном четом ја сам заузео један ров у близини и почео да се браним. Али, Аустријанци су почели да напредују на левом и на десном крилу. Око 5 сати у јутро будем рањен куршумом у ногу. То је изазвало малодушност међу мојим војницима, и неки су почели да напуштају ров и да беже.

Међутим, није више било времена ни за уредно повлачење. Непријатељ се створио на неколико метара пред нама. Тада сам наредио борбу на нож и сачекали смо Аустријанце на бајунете. У тој борби добио сам убуд бајунетом у бутину, пао и остао међу Аустријанцима, где су ме заробили.

Видећи да сам жив, Аустријанци су ме метнули на носила и пренели у Словац, где је било прво превијалиште. Одатле су ме спровели у болницу у Пешти.⁴⁹

У пештанској болници

Захваљујући мом добром познавању немачког језика, у болници сам врло брзо створио одличне везе са аустријским војницима и подофицирима. Војни лекари били су према војницима врло груби, радили су без икакве пажње и често су, скидајући газу, отварали нове ране. Да бих војницима олакшао болове ја сам им често сам, пре лекарског прегледа, полако скидао газу са етером и удешавао завоје. Тако сам стекао велике симпатије.

⁴⁸ После вишедневних напорних борби војници Комбиноване дивизије били су „преморени“, а јединице су остале „без већине официра“, који су били избачени из строја. Прикупљање непријатељских снага у правцу Дудовице и јак напад изведен 15. новембра 1914. довели су Комбиновану дивизију у „тешку ситуацију“. Опширније о приликама у којима се нашла Комбинована дивизија и борбама око Дудовице: *Исто*, 692–693, 697, 698–701, 703, 704.

⁴⁹ Пешта и Будим су 1873. обједињени у један град: Будимпешту. – Péter Buza, *Budapest and Szentendre* (Budapest: Buda Bakó, 2005), 6–7.

Али, у том је моја рана зацелила и послали су ме у заробљенички логор у Нађмеђеру, код Коморана. У Нађмеђеру нашао сам много наших заробљеника, између осталих Добрицу Милутиновића, глумца,⁵⁰ Николу Ристића, лекара, Петра Ланера, глумца,⁵¹ Андреју Лојаницу, учитеља⁵² и т. д.

У логору је владала прљавштина и глад. Живот наших заробљеника био је тамо у правом смислу страшан. Ретко је ко имао рубља за пресвлаку, одеда су висила у парчадима, а храна је била мизерна и апсолутно недовољна за исхрану.

Напад на воз са конзервама

Једног дана, мало после мог доласка, тражили су међу нама некога који зна немачки. Пошто сам ја знао најбоље, јавио сам се. Тада ме доделише на рад у команди логора и тако сам постао нека врста помоћника команданта логора, где сам стекао поверење. Једном је наишао транспорт од двадесет осам вагона конзерви, рубља и одеда за логор. Мени је поверено да тај транспорт примим. Кад је пало вече наредио сам да дотерају композицију у круг логора, отворио сам вагоне и пустио наше заробљенике, који су направили формални

⁵⁰ Добривоје Добрица Милутиновић (1880–1956), познати српски глумац (Олга Марковић, „Милутиновић, Добривоје Добрица“, *Српски биографски речник*, 6, Мар–Миш (Нови Сад: Матица српска, 2014), 684–686). Према сведочењу Риста Ковијанића, Добрица Милутиновић се током заробљеништва храбро држао. „И онда кад је непријатељ ликовоа и славио успехе своје војске, и онда када се дневно носило на гробље по сто и више логорских сапаћеника – веровало се у коначну победу велике Мученице Албанске голготе. 'Србија ће ипак победити! Ви морате пропасти!' – тако је довикнуо заточени Добрица Милутиновић, познати првак Београдског народног позоришта, главном команданту логора и његовом штабу кад су једног дана дошли да се између једним успехом своје војске на фронту” – истицао је Р. Ковијанић. – Н. Кузмановић, *Нађмеђер. Епонеја српског страдања*, 36–37, 74.

⁵¹ Петар Ланер (1875–1937), глумац. У Нађмеђеру је играо представе у заробљеничком позоришту. – О. Марковић, „Ланер, Петар“, *Српски биографски речник*, 5, Кв–Мао (Нови Сад: Матица српска, 2011), 547.

⁵² Андрија (Сима) Лојаница рођен је у Ужицу 1. децембра 1875. Завршио је Учитељску школу, а потом и курс за резервне официре 1909. године. У балканским ратовима и Првом светском рату учествовао је у 1. чети 2. батаљона Четвртог пешадијског пука II позива. У Првом светском рату имао је чин поручника и вршио је дужност „водника и заступника командира чете”. Заробљен је, заједно са „55 војника 2. батаљона IV пука”, 14/27. новембра 1914. код Чибутковице (ВА, ДПП КЈ, кутија 898, досије 345, Картон личних и службених података Андрије Лојанице). У току 1914. године А. Лојаница се пре Нађмеђера налазио „у логору Кишонион, Мађарска”. – И. Буковић, *н. д.*, 92.

пљачкашки напад на воз и однели колико су могли. То вече сви су се сити најели конзерви и снабдели чистим рубљем и оделима.

Наравно да се у команди сручио на мене урнебес и да ме у мало нису предали суду. Али, ја сам се бранио да ништа нисам могао сам и без оружја против навале целог логора, те се свршило на томе да су ме само спровели у Пожун,⁵³ а одатле у село То Планфа.⁵⁴

У То Планфи,⁵⁵ у једном старом замку, налазио се такође један логор заробљених српских официра. Између осталих били су ту потпуковник Борисав Суботић,⁵⁶ мајори Стеван Наловић и Глиша Марковић, капетан Милан Филиповић,⁵⁷ сада чиновник Железничке дирекције и т. д.

После извесног времена Филиповић се теже разболео. Тада су ми поверили да га отпратим до Кесега, у болницу, пошто сам им дао часну реч да нећу бежати. Ту часну реч сам и одржао, јер ми се нигде није пружила прилика за бегство.

⁵³ Стари назив за Братиславу.

⁵⁴ Треба: Тапланфа.

⁵⁵ Треба: Тапланфи.

⁵⁶ Борисав (Сретен) Суботић рођен је у Крушевцу 29. марта 1873. У Првом светском рату је, као пешадијски потпуковник, до заробљавања био командант Петнаестог пешадијског пука II позива. У борбама вођеним „испред Шапца“ 10. августа 1914. био је „рањен у леву плећку“. Код села Моравци, недалеко од Љига, 15. новембра је „јакo контузован“. Том приликом је – „заједно са ађутантом[.] без команде, само са неколико војника“ – био и заробљен. Четири пуне године налазио се „у заробљеништву код Аустрије“. Крајем рата, по „повратку из ропства“, 9. новембра 1918. постављен је за команданта Српског одреда у Загребу (9. новембар 1918 – 24. април 1919). Важио је за способног пешадијског официра, који је „на свим положајима које је заузимао показао своју темељну спремност“. Пензионисан је у чину пуковника 28. јуна 1927, а преминуо 4. септембра 1940. у Крушевцу. – ВА, ДПП КЈ, кутија 1726, досије 707, Картон лични и службених података Борисава Суботића; Исто, Суботић С. Борислав, Пешадијски пуковник, 25. 3. 1920.

⁵⁷ Милан (Драгутин) Филиповић рођен је 23. децембра 1880. у Београду. Чин резервног пешадијског потпоручника стекао је 1. јануара 1908, а 29. јуна 1912. унапређен је у резервног пешадијског поручника. Као и током балканских ратова, и у Првом светском рату налазио се у 1. чети 2. батаљона Четвртог прекобројног пука Дунавске дивизије I позива. За разлику од балканских ратова, када је био водник – резервни поручник, током Великог рата имао је чин капетана II класе. Са делом своје чете заробљен је 14. новембра 1914. на положају „Грађеник“ док је штитио повлачење српске војске – ВА, ДПП КЈ, кутија 408, досије 219, Картон личних и службених података Милана Филиповића.

Бегство генерала Корнилова

Остао сам извесно време са Филиповићем у болници у Кесегу, где сам убрзо направио добре везе са лекарима Чесима и са војницима, које сам превијао, искористивши оно мало праксе из болнице у Пешти. У тој болници упознао сам се са заробљеним руским генералом Корниловом.⁵⁸

Корнилов ме је једног дана у поверењу замолио, видећи моје добре везе са аустријским лекарима и војницима,⁵⁹ да подејствујем

⁵⁸ Познати руски генерал Лавр Георгијевич Корнилов (1870–1918) заробљен је на Карпатима 29. априла / 12. маја 1915. Упркос томе што је био начелник 48. пешадијске дивизије, у изузетно тешким околностима, када су се јединице под његовом командом нашле у окружењу аустроугарских и немачких снага, преузео је на себе командовање над једним од батаљона Римникског пука, који је штитећи остале руске снаге које су настојале да се пробију из обруча претрпео огромне губитке. Током борби које су том приликом вођене два пута је рањен, у руку и у ногу. Заједно са малим бројем преживелих, рањених и исцрпљених припадника тог батаљона, четири дана лутао је по непознатој околини док их нису заробиле аустроугарске снаге. Без обзира на заробљавање, Л. Г. Корнилов је у борбама које су вођене у пролеће 1915. испољио велику храброст и онемогућио потпуно уништавање XXIV корпуса и, шире посматрано, спречио веће губитке Треће армије. На основу препоруке команданта Југозападнoг фронта генерала Николаја Јудовича Иванова, који га је окарактерисао као „хероја“, Лавр Георгијевич Корнилов је указом цара Николаја II Романова од 28. априла / 11. маја 1915. одликован Орденом Светог Георгија трећег степена. Као и на фронту, у заробљеништву се држао храбро и био је чврсто решен да побегне, о чему сведоче вишеструки покушаји бекства. После два неуспешна покушаја, у јуну 1916. обрео се у болници у Кесегу, где је А. Рајић имао прилику да га сретне. У болницу у Кесегу Л. Г. Корнилов није доспео због помених рана, већ што је – са намером да га пребаце у други логор, логор-болницу где су били повољнији услови за бекство – симулирао болест: готово у потпуности престао је да спава и једе, а пио је само јак чај који је, када се користи у већим количинама, изазивао честе аритмије. – Александр Ушаков, Владимир Федјук, *Корнилов* (Москва: Молодая гвардия, 2012), 59–74.

⁵⁹ Осим коментарисане способности А. Рајића да током разговора са непознатим људима релативно лако успостави одређено поверење, на лако повезивање са Л. Г. Корниловом могли су утицати и словенска солидарност (попут А. Рајића, и Л. Г. Корнилов је у Кесегу успоставио добре односе са медицинским особљем чешког порекла и захваљујући апотекару Франтишеку Мрњаку успео је да побегне из логора), као и традиционална руско-српска блискост и добри односи две државе који су током Првог светског рата достигли врхунац у дотадашњем развоју (Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија* (Београд: Службени гласник, 2007), 5–6; Исти, *Срби и Руси у изазовима историје. Прилози за историју српско-руских и југословенско-совјетских односа (19–20. век)* (Београд: Фондација Александар Невски, 2023), 11–28; Мирослав Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)* (Београд: Народна библиотека Србије, 2012), 7, 155, 253–254; А. Ушаков, В. Федјук, *н. д.*, 65–74). Осим тога, ако имамо у виду стално ковање планова о бекству и вишеструке покушаје, могли бисмо рећи да је на успостављање везе између руског генерала и српског официра могло утицати и међусобно „препознавање“. Како каже изрека: „Рибар препозна другог рибара издалека.“ – Džulijan Barns, *Šum vremena* (Beograd: Geopoetika, 2016), 100.

на неки начин да му се омогући бегство. Показао ми је 80 хиљада златних рубаља и дао ми одмах 30.000 рубаља, да преко војника променим у вароши у аустријске круне. Једном аустријском војнику понудио сам 10.000 круна награде за ту услугу, али он није хтео да прими ништа, те ми је променио ту суму, па затим и осталих 50.000 рубаља у круне и немачке марке.

Корнилов је требао да се врати из болнице у заробљенички логор у Естерхази Ган. Посаветовао се са мном и направили смо план. Он је имао да оде у логор, док сам се ја споразумео са једним аустријским војником, Словенцем, такође на служби у Естерхази Гану, да тражи отсуство и да на повратку са отсуства у логор донесе Корнилову у ранцу једно аустријско војничко одело.

Како сам доцније сазнао, генерал Корнилов је заиста успео да побегне из Естерхази Гана и да се преко Румуније врати у Русију.⁶⁰

Скок из воза

Мало затим мене су упутили из болнице у Кесегу натраг у То Планфу.⁶¹ У пратњи једног наредника и једног наоружаног војника сео сам у воз. Убрзо сам са њима ступио у разговор, који је помало добио сасвим другарски тон, тако да сам стекао сасвим њихово поверење.

Учинио ми се тада да је згодна прилика да покушам бегство. Отишао сам у клозет и сачекао док је воз на једној кривини успорио брзину. Тада сам отворио прозор и искочио напоље.

Скок ми је срећно пошао за руком. Само сам се мало угрувао, а из воза, који је брзо нестао у даљини, нико ме није приметио. Устао сам са земље, обрисао се и нашао се – у слободи. Али, каква слобода!

⁶⁰ Према подацима из биографије Л. Г. Корнилова, коју су написали А. Ушаков и В. Федјук, руски генерал је, уз помоћ медицинског особља, у августу 1916. године успео да побегне из аустроугарског заробљеништва директно из Кесега. Био је то један од ретких случајева бекства једног генерала из заробљеништва. Стога не чуди што је штампа опширно писала о томе, а цар Николај II га је примио у Главном штабу и уручио му поминути Орден Светог Георгија трећег степена. Паралелно читање сведочанства А. Рајића и монографије о Л. Г. Корнилову упућује нас на претпоставку да је руски генерал требало да се врати у замак Естерхази, али је – вероватно због добрих веза које је успоставио са медицинским особљем – успео да продужи боравак у Кесегу, што је А. Рајићу, који га је убрзо напустио, остало непознато. Читајући о времену које је Л. Г. Корнилов провео у заробљеништву стиче се утисак да је руски генерал разрађивао различите планове бекства, укључујући и онај који је А. Рајић поменуо. – А. Ушаков, В. Федјук, *н. д.*, 62–74.

⁶¹ Треба: Тапланфу.

Слобода је била само у толико што нисам био у логору, и што поред мене није стајао војник са пушком. Иначе, био сам још увек у оделу српског официра, у сред непријатељске земље, врло далеко од границе и готово без средстава. Нисам ни знао тачно где сам и пошао сам насумце што даље од пруге, да избегнем потере.

2. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, II, Време, 18. 10. 1929, 4.

Крио сам се по шумама, пешачио ноћу, а дању се завлачио под џбуње. Убрзо је почела да ме мучи глад. Лутао сам по околини, готово без циља. Прошао је тако један дан, па други. Нисам више могао да издржим глад. Пред зору наишао сам на једно село и ушао. Сељаци су још спавали. Чуо сам жуборење чесме и пошао тим правцем. Тамо сам наишао на призор, који ми је у оним околностима личио на небеско привиђење. Да се млеко не би укварило, сељаци су га преко ноћи оставили у кантама, у води. Ни сам не знам колико сам кантица попио.

У женским сукњама

Кад сам тако бар донекле ублажио глад млеком, пожurio сам да изађем из села. Успут сам видео на једном конопцу за сушење целокупну женску тоалету: сељачку сукњу, са блузом и марамом. Синула ми је тада једна идеја. Покупио сам све са конопца и са тим побегао, срећом непримећен.

Далеко изван села сакрио сам се у џбуње и ту сам извршио прерушавање. Скинуо сам своје одело и навукао женско. Пошто сам бркове бријао, а био сам доста млад и плав, заиста сам могао, бар ноћу, да прођем као женско.

И тако, под видом жене, наставио сам идуће ноћи своје лутање. Откривши тајну сеоских чесми са кантицама млека, храна ми је била обезбеђена.

Захваљујући том оделу не знам које мађарске сеоске лепотице, која је сигурно за њим закукала, успео сам да стигнем до обале

Дунава, испод Комарома.⁶² Обала је била обрасла шумом и врбом, где сам нашао одлично склониште, у коме сам остао до мрака.

Чамцем низ Дунав

Кад се спустио мрак изашао сам сасвим на обалу и пошао дуж воде, не знајући ни сам шта ћу у ствари да радим. Идеју ми је дао један чамац, на који сам наишао.⁶³

⁶² У питању је град на обалама Дунава, на самој граници Мађарске и Словачке. После Првог светског рата овај некада јединствени град подељен је на мађарски Комаром и чехословачки, односно данас словачки Комарно. У „војном казамату“, који се налазио у „комарнској тврђави“, током Првог светског рата били су заточени и Срби. Наводећи да је „велико, старо, православно гробље“ у Комарну током Првог светског рата било „проширено и обогачено дрвеним крстачама“, Ристо Ковијанић је додавао: „од М. Поповића, Црногорца, и П. Жерајића, Босанца, па до Милана Максимовића, Србијанца из Лазарева, лежи ту неколико стотина српских и руских ратних заробљеника“. Осврћући се на овај аустроугарски „казамат“ и састав утамничених, Р. Ковијанић је истицао: „Био је пун Југословена, највише Срба из Босне, Чехословака и осталих Словена 'велеиздајника' бивше монархије. Тамо је било и много српских заробљеника и интернираних“. Заробљеници у Комарну умирали су и од епидемија пегавог тифуса и дизентерије, као и од последица глади и туберкулозе. О суровим условима који су владали у „комарнској тврђави“ војни свештеник Душан Н. Обрадовић, који је по службеној дужности обилазио аустроугарске логоре у којима су били Срби и Руси, прибележио је: „Муке и патње тих људи немогуће је описати“ (Branko N. Rakočević, *Putopisi. 19. Kroz naša groblja u Mađarskoj i Čehoslovačkoj* (Београд: КИЗ „Centar“, 1992), 61, 64–65; И. Ђуковић, *н. д.*, 123–127; Н. Кузмановић, *Нађмеђерска долина смрти Риста Ковијанића*, 86–87). У „Свескама“ Ива Андрића наилазимо на интересантно сведочанство о тешким приликама у којима су живели заточеници: „Болан, ја сам био у Комарому у Мађарској 1914. године у казаматима, дванаест метара испод земље. Све кромпир нада мном расте. Еј, болан!“ (Иво Андрић, *Свеске* (Београд: Просвета, 1982, 104). Наведена Андрићева белешка, нажалост, није пропраћена неким коментаром, али можемо рећи да њен садржај одговара тешким приликама у којима су живели заточеници у „комарнској тврђави“.

⁶³ Још неки српски заробљеници користили су Дунав приликом бекства из логора. У међуратној штампи наишли смо на следеће интересантно сведочанство о једном таквом „бекству Дунавом“: „У клубу једанаесторице сачувана је успомена на једног младиха из околине Смедерева, чије бекство, додуше, није успело, али показује како је чудним комбинацијама заробљеник откривао путеве у слободу. Смедеревац је био смештен у неки логор на Горњем Дунаву. И радовао се: 'Па то је она иста река која тече поред мога Смедерева. Кренућу да видим да ли ми неко остаде жив на дому!...' Искрао се из логора и пошао на реку. Ноћу, одвезао је један мали рибарски чамац и спустио се низ Дунав. Тако, из ноћи у ноћ. Дању је тражио воће и корење, и у врбама се крио. Путовање низ Дунав трајало је неколико недеља и, када је угледао разрушено Смедерево, једне зоре, ухватиле су га страже... Аустријски официри извели су српског бегунца пред постројене војнике са овим речима: – Пред вама се налази српски војник који је покушао да бежи. Позивам вас, ако се када нађете у оваквом положају да поступите овако како поступају ови непријатељи..." – А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора“, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

Чамац је био извучен на обалу, а у близини није било ни живе душе. Не премишљајући много одгурнуо сам чамац у воду, ускочио у њега и, кријући се испод врба, пустио да ме струја носи низ реку.

Тако је отпочело једно тешко и опасно путовање низ Дунав. Пуштао сам се низ струју, кријући се што више поред обалског растиња. Струја је тамо доста брза и нисам морао да веслам много; тек толико да одржим правац. То је уосталом била срећа, јер више није било благотворних сељачких канти са млеком и глад је почела да ме мучи. Јео сам што сам нашо и стигао ноћу, на обалама, често и саму траву. Кад бих приметио у даљини неко село, или варошицу, хватао сам супротну обалу. Пошто сам још увек имао женско одело, нисам био сумњив аласима и лађарима, који су ме сретали, јер коме би могло пасти на памет да се под тим шареним сељачким сукњама, усамљен на реци, креће један непријатељски официр.

Опасан пролаз кроз Пешту

Највећу опасност сам имао код Пеште, где река тече између два кеја средином вароши, где је пристанишни лађарски саобраћај врло жив, и где је заиста једна сељанка у чамцу могла да падне у очи. Због тога сам решио да испод пештанских мостова прођем у сумрак.

Међутим, кретање на Дунаву било је дозвољено само до 6 часова у вече и баш кад сам био на излазу из вароши, стража на обали наредила ми је да станем. Ја сам се направио невешт и продужио сам да веслам даље низ воду. Стражари су са обале викали и домаживали. Ја се нисам ни осврнуо, правећи се да се мене тобож не тиче, а очекујући у ствари сваког момента један плотун за собом.

Срећом, плотун није испаљен. Мислећи ваљда да сам нека глупа сељанка, којој нису позната наређења, стражари су ме најзад пустили и ја сам продужио пут.

Било је већ прошло пет тешких дана од мога скока из воза, а мене је још увек Дунав носио. Прешао сам сретно Мохач, Бају, Бездан, Апатин, Вуковар, Илок и Паланку. Али, после тога је наилазио један прелаз, можда још тежи од пештанског: Нови Сад са Петроварадинском тврђавом.

Ухваћен пред каменицом

Решио сам опет да прођем туда у сумрак. Али, стражари су ме приметили код Каменице. И нису били тако великодушни према једној жени, као пештански. Пошто нисам стигао да станем, стигли су ме и извукли на обалу, где су се брзо уверили да нисам жена и отпочело је строго саслушавање.

Морао сам да признам све. Тада су ме опет претворили у мушко и под јаким стражом са напоменом да сам сумњив, спровели ме у заробљенички логор у Варош Солнок у горњој Мађарској.⁶⁴

Ту затекнем г. др. Живка Топаловића, резервног поручника⁶⁵ и још десетак наших официра из Та Планфе,⁶⁶ који су као сумњи-

⁶⁴ Током Првог светског рата заробљени и интернирани Срби били су смештени и у логору у Солноку. Према расположивим подацима, за време Великог рата у Солноку су преминула 63 српска логораша. – Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата. Попис умрлих у логору Болдогасоњ/Фрауенкирхен 1914–1918* (Београд: Удружење грађана „Зелени Железник“, 2017), 40.

⁶⁵ Живко Топаловић (1886–1972), резервни официр, правник, политичар. Као резервни официр учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. У новембру 1914. био је лакше рањен и краће време провео је на лечењу у Чачку. Убрзо после тога, у току истог месеца, поручник Ж. Топаловић био је заробљен на Човки код Лазаревца. Прошао је кроз више аустроугарских логора – осим поменутог Солнока, боравио је у Шопроњеку (Некенмаркт), Гредигу, Хајнрихсгрину (Јиндриховице) и Ашаху. У мају 1915. писао је из Гредига како га „нервна снага почиње издавати“. О условима живота у аустроугарским логорима на упечатљив начин сведоче и писма савременика из фебруара 1917. из којих се види да је „Живко падао у несвест од глади неколико пута“. Почетком фебруара 1918. је, као „болесник-инвалид“ („инвалид на основици неврастеније“), пуштен из логора приликом једне размене заробљеника, после чега је, како сам наводи, „отишао на Крф и Солунски фронт“. Имао је важну улогу у упознавању српске владе са тешким условима у којима су живели ратни заробљеници и интернирани цивили у аустроугарским логорима. Током 1918. бавио се хуманитарним питањима у вези са заробљеницима, а исте године одржао је запажено предавање о приликама које су владале у аустроугарским логорима. Ово упечатљиво сведочанство о тешким условима у којима су живели српски логорашаи штампано је 1918. у „подлиску, 'Српских новина' у неколико бројева“, али и као „засебна књижица“. Опширније о Ж. Топаловићу: *За наше заробљенике. Конференција Др. Живка Топаловића (Стенографске белешке)* (Крф: Српски Црвени Крст, 1918); *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, приредили Властимир Лапчевић и Тома Миленковић (Београд: Народна књига, Институт за савремену историју, 1979), 19, 20, 28, 32, 34, 35, 42–44, 46, 52–53, 70, 134–136, 143–144, 153–154, 180, 181, 189, 191, 204–205, 214–215, 231, 266, 279, 288, 294–295, 305, 312–313, 320, 326, 327, 336, 343, 351, 353, 367, 368–369; Коста Николић, „Предговор приређивача“, у: Живко Топаловић, *Србија под Дражом*, приредио Коста Николић (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 7–40; Драган Суботић, „Српски социјалиста др Живко Топаловић“, *Српска политичка мисао*, 3/2009, 271–300; Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе* (Београд: Просвета, ИПС Медиа, 2009), 478–479; И. Ђуковић, *н. д.*, 55, 76, 84, 96, 107–109, 137–138.

⁶⁶ Треба: Тапланфе.

ви за бегство спроведени овамо. Било је исто тако око десетину „сумњивих” руских официра, који су већ покушавали да беже.

Наравно да је, под таквим околностима, стража била врло јака и пред[о]строжност врло велика. Ми смо били у једном старом дворцу, који је личио на средњовековне куле. Свуда око дворца, испод зидова, ишао је дубоки шанац.

Па ипак, ја сам брзо ступио у везу са Русима и почели смо да припремамо план за бегство. Из мог искуства у првом бегству знао сам да је храна врло важна ствар. Стога смо решили да се најпре обезбедимо храном. То није било тако просто, јер нам нису дозвољавали да доносимо храну с поља, а нисмо ни имали новаца да је купимо. Због тога смо одвајали један део наше редовне дневне порције хлеба и ту парчад пекли, јер се печен хлеб, као што је познато, може врло дуго да одржи.

Припреме за бегство

Није се могло ни помишљати на бегство кроз капије, на подваљивање стражарима или пресвлачење, јер је пажња била толико строга, да би сваки сличан покушај био благовремено примећен и онемогућен. Добро смо осмотрили дворац са свих страна, испитали све могућности, и видели да нам остаје свега један начин: пут кроз прозор.

Тај пут није био лак, јер су страже и споља будно пазиле на дворца. Дакле, могла је да нас заштити само једна врло мрачна ноћ. Затим, прозори су били високи и изнад шанца, те се требало најпре спустити у шанац, па онда изаћи из њега. Али, пошто другог излаза није било, морали смо да прихватимо тај једини.

Скок са прозора у шанац био је немогућ, због висине. Морали смо да нађемо неко средство за спуштање. Мердевине од конопца биле су за то идеалне, али ми нисмо били, нажалост, у приликама Ромео,⁶⁷ који је бар могао да до тих мердевина дође. Били смо пресретни кад смо дошли до обичних конопаца којима су војници везивали товари дрва при преносу, и које смо успели да украдемо. Тим доста танким конопцима поверили смо своје животе.

⁶⁷ Мисли се на дело Вилијама Шекспира *Ромео и Јулија* и „лествице од ужета” које је користио Ромео. – Вилијам Шекспир, *Ромео и Јулија* (Београд: Лагуна, 2024), 67, 101.

З. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

Једне мрачне ноћи у лето 1915. године било је све спремно за бегство. Кад смо већ, по обичају, требали да спавамо дубоко, ми смо пришли прозору и почели удешавање конопца. Напољу је био густ мрак и нисмо могли да видимо стражаре, па ни стражари нас. Закачили смо добро конопац за прозор и почели смо да се спуштамо, око десетину Руса и ја једини Србин.

Спуштање конопцима кроз прозор

Заиста смо сретно успели да се сви спустимо и нашли смо се у шанцу. У највећој тишини, пазећи да ни травка не шушне под нашим ногама, поделили смо се по споразуму у две групе, које су кренуле у два разна правца. Свима нам је пошло за руком да се, пузећи као змије, испнемо из шанца, да се прошуњамо неопажено поред стражара и да се изгубимо у шуми.

Нека буду благословене кантице добрих мађарских сељака, изложене наивно под сеоским чесмама, да се преко ноћи не би покварило масно млеко утовљених крава. Захваљујући том млеку, које је дивно натапало наше резерве печеног хлеба, и још неким малим узгредним краћицама воћа и осталих ситница, за пет дана нашег бегства и лутања могли смо да задовољимо најнужније животне потребе.

Али, бегство се несретно завршило. Јакe потере, које су упућене на све стране, ухватиле су после пет дана обе наше групе, и све нас понова дотераше у заробљенички дворац.

У логору Гредигу

Кад су све заробљене српске официре упутили у логор Гредиг код Салцбурга, упуте тамо и мене. Какав је изгледао логор Гредиг и какве су све предострожности тамо предузете, испричао је већ мој колега, инжењер г. Матић.⁶⁸ Логор је био огroman. У њему је

⁶⁸ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

било око 60.000 руских заробљеника,⁶⁹ а у сред руског логора подигли су за нас осам барака. Бараке су биле окружене са 1 и по метар високом бодљикавом жицом, а логор оградом од 3 метра, на којој су опет биле бодљикаве жице. Стражари су били распоређени дуж ограде на сваких двадесет метара и имали су наређење, да спрече свакоме прилаз жицама. Логор је целе ноћи био осветљен електриком ко у сред дана.

У логору сам затекао око 280 наших официра. Од старијих били су ту генерал Милутин Мариновић,⁷⁰ пуковник Јовичић, потпуковници Сава Трипковић⁷¹ и Тића Стојановић и т. д.

Ипак, поред свих предострожности, убрзо се нашао већи број нас, који смо почели да припремамо терен за бегство. Морам поменути да је један од главних иницијатора бегства био мој поч. брат Витомир Рајић, активни капетан, такође заробљен и интерниран у Гредигу, који је све своје време посвећивао склапању планова и проналажењу разних могућности за бегство.

У нашој групи завереника за бегство били су: мој почивши брат Витомир, инж. Ђока Ђорђевић, потпоручник Станислав Јурковић, резервни потпоручник, инж. Андра Матић, резервни потпоручник, Василије Васиљевић, резервни потпоручник, Михајло Недељковић, звани Микица Комита,⁷² активни капетан, Илија Па-

⁶⁹ Према подацима из литературе, у логору Гредиг укупно се налазило до 40.000 људи. – *Русские в Австрии*, главный редактор Ирина Мучкина (Вена: Новый Венский журнал, 2009), 81.

⁷⁰ Милутин П. Мариновић (1861–1944), генерал, министар војни (1909–1910), професор, писац и преводилац. На почетку рата са Аустроугарском налазио се у бањи Карлсбад. Приликом повратка у Србију ухапшен је у Бечу и у интернацији је провео читав рат, до краја 1918. године. По чину је био најстарији српски официр у Гредигу. – Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД), Посланство Краљевине Србије у Петрограду, Ф. VII, Р. 71/1916, Записка Сестры Милосердия М. Н. Гонецкой о положеніи военно-пленныхъ сербовъ въ Австро-Венгрии, ноябрь 1916; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4; Љ. И. М., „У спомен. Милутин Мариновић. Дивизијски генерал у пензији”, *Ново време*, 28–29. 5. 1944, 2; М. S. Bjelajac, *n. d.*, 204–205.

⁷¹ Сава П. Трипковић (1875–1944), дивизијски генерал (од 1927), управник Војне академије (1930–1936). Попут М. Мариновића и С. Трипковића почетак рата затекао га је на лечењу у Аустроугарској, где је био задржан. Цео рат провео је у Аустроугарској као ратни заробљеник. – М. Bjelajac, *n. d.*, 294–295.

⁷² Михаило (Миљко) Недељковић рођен је 16. марта 1888. у Нишу. Надимак Микица Комита носио је због тога што је „био Шеф Горског Штаба – старешина свију српских комитских чета на десној обали Вардара у тадањој Турској од око 20. маја до 22. септембра 1912. године”. У Првом светском рату је, као пешадијски капетан II класе, био

нић, активни капетан, Сретен Терзић,⁷³ ја као резервни поручник и још доста других, чијих се имена не могу да сетим.

Копање подземног тунела

Већина нас били смо у једној бараци. Наш први план за бегство био је готово фантастичан. Решили смо да ископамо подземни тунел, који би пошао од наше бараке и избио изван логора. За копање тунела требао нам је неки алат, који нисмо имали. Тада смо приметили, да руски заробљеници имају мале ашовчиће. Одређено је неколико нас да покрадемо те ашовчиће и успели смо, да их непримећено унесемо у бараку.

Легли смо на посао. Ноћу, у мраку, извадили смо под бараке и почели смо да копамо подземни тунел на смену. Док су једни копали, други су износили земљу и размештали је испод пода бараке, који је био одигнут од земље.

Посао је тако полако напредовао, а наше наде расле. Али, на трећем метру, десило се нешто непредвиђено, што нам је покварило цео план. Наишли смо на воду. Морали смо да прекинемо рад и да напустимо ту идеју.

Као да нам није било доста тог разочарења, Аустријанци су некако сазнали за наш план, открили започети тунел и снашла нас је казна. Одвојили су нас у засебну девету бараку, одређену за „сумњиве“. Та барака имала је испод пода бетон, тако да се до

„командир чете у 10 пешадиском пуку“. Заједно са три војника заробљен је 24. новембра 1914. „на Конатици (јужно од Обреновца)“. Налазио се у заробљеништву („Мађарска–Аустрија–Немачка“) све до 29. октобра 1918. године (ВА, ДПП КЈ, кутија 1185, досије 277, Картон личних и службених података Михаила М. Недељковића; Исто, Недељковић М. Михаило, Пешадиски бригадни ђенерал, 6. 9. 1936). После Првог светског рата доспео је до чина пешадијског бригадног генерала југословенске војске. Као што смо поменули, током Другог светског рата био је заробљен и одведен у логор Оснабрик. Убијен је 1944. у логору Дахау. – М. S. Bjelajac, *n. d.*, 223.

⁷³ Сретен (Јеремија) Терзић рођен је у Александровцу (срез жупски) 21. новембра 1884. У Првом светском рату је, до заробљавања, „учествовао у артилерији као командир 2. батерије Дринског артилериског дивизиона II позива Народне војске у чину капетана I класе“. Заробљен је код села Дрена („са једним топом и послугом“) 12. новембра 1914. До краја рата, односно до 1. јануара 1919, био је „у ропству“ (ВА, ДПП КЈ, кутија 1833, досије 509, Картон личних и службених података Сретена Ј. Терзића; Исто, Терзић Ј. Сретен, артилериски бригадни ђенерал, 17. 12. 1933). Током међуратног периода доспео је до чина артиљеријског бригадног генерала. Као што смо поменули, заробљен је током Другог светског рата и одведен у логор у Немачку. После рата остао је у емиграцији. Преминуо је 1970. и сахрањен је у Оснабрику. – М. S. Bjelajac, *n. d.*, 289.

земље уопште није могло доћи. Била је специјално ограђена са један и по метар високом бодљикавом жицом, иза које је био ископан ров дубок метар и по и широк два. Страже су биле нарочито појачане и није био дозвољен приступ осталим заробљеницима. Поред тога давали су нам слабију храну и било нам је забрањено да читамо листове.

Нови план

Требало је пронаћи сасвим нови начин за бегство и ми смо створили нови план. С времена на време изводили су нас у заједничке шетње, постројене у редовима, под јаком стражом. То је био једини пут, који нам је остајао за бегство. Али, под таквим околностима било је немогуће бегство у већој групи. Стога смо се споразумели да побегнемо ја и Михајло Недељковић, активни капетан.

Апсурдан би био покушај бегства у нашим оделима српских официра, јер би нас лако познали и ухватили. Требало је набавити нека друга одела. Дуго смо уложили сву своју умешност, док смо нашли једног аустријског војника, који је пристао да нам прокријумчари у логор, парче по парче, два плава радничка одела, која смо ми ноћу зашивали, док најзад нису била готова. У том међувремену spremали смо и резервну храну, одвајајући и пекући хлеб. Том печеном хлебу придодали смо мало чоколаде, што смо успели, опет преко аустријских војника, да добавимо споља.

Најзад, кад је било све спремно, одредили смо дан за бегство. Беше у јесен. За време заједничке шетње мој поч. брат Витомир требао је да падне изненада у несвест, што би изазвало општу забуну, коју би ми искористили, да ускочимо неопажено у оближњи шума-рак. Обукли смо тог дана наша два радничка плава одела, изнад тога смо навукли наша обична српска и напунили смо џепове печеним хлебом и чоколадом. Изашли смо у шетњу око 4 сата по подне.

4. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, IV, *Време*, 20. 10. 1929, 4.

Све се развило по плану, Витомир је пао у несвест, настала је узбуна и, док су стражари обратили пажњу на то, ја и Недељковић ускочили смо непримећено у шуму. Кад нас је сакрило дрвеће почели

смо да трчимо, да би се бар мало удаљили. Али, за нама је већ неко трчао. Окренули смо се, кад имамо шта да видимо. То је био професор Коста Милутиновић,⁷⁴ који је такође искористио ситуацију и побегао за нама, мада није био предвиђен за бегство. Тако смо били у троје.

Пад у несвест

Ушли смо у неко цбуње, ту смо ја и Недељковић скинули наша одела и остали у радничким. Али, Милутиновић нам је био права мука. Он је имао свега своје српско одело. Пошто нисмо могли да га скинемо наог, морали смо да продужимо тако са њим.

Одмах смо наставили пут кроз шуму и попели се на брдо. Почео је да се спушта сумрак. Тада су већ Аустријанци приметили наше бегство и видели смо како патроле иду у свима правцима. Сматрали смо да је најпааметније да се сакријемо и да чекамо. Кад је пао мрак, јасно смо видели под собом логор Гредиг, осветљен јаким сијалицама. Захваљујући том осветљењу видели смо, око пола ноћи, како се потерне патроле враћају у логор. Тада смо решили да изађемо из склоништа и да по мраку наставимо пут.

Пошли смо у правцу бање Рајхенхал.

Прву ноћ пешачили смо врло опрезно, држећи се увек у најгушћој шуми. Када је сванула зора увукли смо се у цбун и ту провели дан, а кад је понова пао мрак кренули смо даље, увек у правцу бање Рајхенхал.

Сељанка са колицима

У зору наишли смо у близину бање. Сакрили смо се у једном потоку и договарали се шта да радимо. Било је немогуће продужити пут са Костом у српском оделу, те смо најпре морали да решимо то питање. Пошто сам ја знао сасвим добро немачки, споразумели смо се да ја одем у варош и да набавим за Косту једно радничко одело и хране, јер смо оно мало нашег печеног хлеба и чоколаде већ били

⁷⁴ Моруће је да је реч о професору Кости Милутиновићу (1880 – после 1932), који је радио у гимназијама у Неготину, Зајечару, Шапцу и Алексинцу. Током Првог светског рата био је у 13. пешадијском пуку „Хајдук Вељко” II позива и био је рањен 1914. године код Јевремовца. – Никола Плавшић, „Милутиновић, Коста”, *Српски биографски речник* (Нови Сад: Матица српска, 2014), 693.

појели. Они су се сакрили још боље у потоку, где су требали да сачекају мој повратак, а ја сам пошао друмом у варош.

На друму стигнем једну сељанку, која је терала у варош на пијац колица са јабукама и другим воћем. У колица је био запрегнут пас. Поздравим сељанку, и пошто смо ишли истим правцем, понудим се да јој помогнем и ступим са њом у разговор, који је убрзо постао врло срдчан, те ја дођем са њом заједно и на пијац, где сам остао поред ње и помагао јој, све док није воће распродала. Тада, пошто сам се ипак још бојао да одем сам у варош, дам јој новац и замолим је да ми набави сланине, хлеба, чоколаде и једно радничко одело. Слагао сам је, наравно, да радим у једном руднику и да не могу често долазити у варош.

Једна одлична познаница

Сељанка ми је све то набавила и онда смо кренули опет заједно из вароши. Ја сам је отпратио све до њене куће и ту сам опет купио од ње швајцарског сира. За услуге које сам јој учинио тог дана она ми је силом напунила једну торбу воћа и разних намирница, које је имала у кући.

Задовољан, пошао сам да потражим своје другове у потоку. Нашао сам их очајне и сасвим изгладнеле. Већ су мислили да сам у вароши пао у руке полицији, те су ми се необично обрадовали, нарочито кад сам пред њих изручио пуну торбу и џепове хране. Косту смо одмах преобукли у радничко одело, а његово српско сакрили смо под ђбуње и камење.

Око пола ноћи кренули смо даље и у зору стигли баш пред један заробљенички логор, где је изненада испао пред нас аустријски наредник. Ја сам одмах ступио са њим у разговор, док су моји другови, који су слабо знали немачки, по утврђеном плану требали да говоре што мање. Видећи нас у радничким оделима наредник није заиста ништа посумњао. Пошто сам га замолио да ми прода дувана одвео ме чак у своју стражару и ту ми дао дувана и хлеба.

Тобожње пијанице

Продужили смо пут. Нисмо имали никакве географске карте и управљали смо се по сунцу⁷⁵ и звездама, држећи отприлике правац реке Салцах. Дању смо се одмарали завучени по џбуњу и шумарцима, а ноћу смо пешачили. То наше лутање трајало је око петнаест дана. Храна нам је нестала, али срећом беше јесен и воће зрело, те смо ноћу крали воће по воћњацима. Професор Коста беше се тако ослободио, да је тресао сваку крушку на коју би наишао, јер га је мрзело да се пење на дрво.

Једне ноћи нашли смо се у великој опасности. Наишли смо пред једну железничку станицу неког села. Заобиђемо станицу и пођемо у правцу једне светиљке. На несрећу, та светиљка нас је водила према неким војничким магацинима и изненада испадеше пред нас аустријски војници са пушкама. Једва сам имао времена да шапнем мојим друговима:

Направимо се пијани.

Кад су нас војници опколили ми заиста почнемо да се тетурамо, а ја почех да говорим нешто немачки без везе, трудећи се да имитујем локални дијалект. Успели смо. Војници су поверовали да смо пијани и показали нам пут за село. Наравно да се у селу нисмо задржавали, него смо одмах продужили даље.

Кобна географска карта

Најзад, једне зоре, стигосмо пред реку Салцах, недалеко од Розенхајма. Морали смо да препливамо реку. Ја и Недељковић смо препливали, али мука беше са професором Костом, који није умео да плива. Срећом смо имали један подужи конопац, те га вежемо за два дрвета, на једној и другој обали, преко реке. Држећи се за тај конопац и Коста је успео да пређе на другу обалу.

⁷⁵ Интересантно је поменути случај српског војника Милована Николића, који је успео да побегне из једног логора који се налазио „у срцу Немачке” и да – „све пешачећи и гледајући одакле сунце долази” – стигне чак до Москве: „Изигравао сам у ропству мутавог и лудог, и некако избегах. Пешачио сам три месеца кроз разне земље. Ишао сам само према сунцу. То сам упамтио: тамо, на Истоку, одакле сунце долази, имаћу се где склонити и за моју команду упитати...” – А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

Хране више нисмо имали, а нисмо ни знали тачну оријентацију. Због тога решисмо да ја одем у варош, да набавим храну и да донесем информације. Они су требали да се сакрију на обали и да ме чекају.

Пођем, захваљујући свом радничком оделу, несметано сам ушао у Розенхајм. Пролазећи поред једне књижарнице, видех у излогу географску карту и уђем унутра, да је купим. Али, књижар ми је затражио легитимацију. Пошто никаква документа нисам имао, а нисам тако шта очекивао, збунио сам се, прогунђао нешто кроз зубе и изишао из радње. Међутим, то се књижару учинило сумњиво и посла [је] једног дечка, који је известио првог полицајца.

Једва сам прешао неколико корака кад ми један детектив приђе и позва ме да пођем у магистрат. Пошто би сваки отпор био узалудан, пошао сам са њим.

5. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, V, *Време*, 21. 10. 1929, 7.

Агент ме је одвео у магистрат општину и предао жандармима. Оставили су ме да чекам у ходнику, док ме изведу пред чиновника. Али, видећи ме онако прљавог и бедног сажалили су се и донели ми чаја. Чекао сам тако ваљда до подне. Тада је ушла у магистрат једна жена са дететом. Она је такође морала да чека у ходнику. Ја сам пришао детету и почео да га милујем. Затим је пришао детету жандарм, те смо тако ступили у заједнички разговор, што је већ створило извесно поверење жандарма према мени.

То сам искористио и мало доцније га замолио да ме пусти у клозет, који се налазио у дворишту, жандарм ме пустио, али кад сам се нашао у дворишту, ја сам прескочио преко доста ниског плота и нашао се на улици. Из магистрата ме нису одмах приметили. Журно сам побегао из вароши и пошао да нађем другове, сакривене поред реке.

Закопан у песку

Међутим, приметио сам за собом жандарме на коњима и бициклима, који су вероватно упућени у потеру за мном. Није ми остајало времена да дуго размишљам. Како сам ишао дуж реке, приметим јед-

ну стару скелу извучену на обалу. Сиђем до те скеле, легнем поред ње и завучем се у песак, решен да ту дочекам ноћ.

Време је полако пролазило. Кад око четири и по сата по подне, у први јесењи сумрак, изађоше баш ту поред скеле неки рибари, привезаше свој чамац за обалу, почеше да крешу стару скелу и наложише ватру. Преживео сам четврт сата страховитог узбуђења и страха. Моје наде, да ме неће приметити, пропале су, јер је један од њих, обилазећи скелу, просто нагазио на мене.

Тада сам скочио из песка и, изигравајући пијаног човека, пришао ватри. Нисам ни имао времена да измислим неку лаж, јер су у том наишли жандарми, а међу њима, на моју несрећу, баш онај агент који ме први ухапсио. Везали су ме и спровели натраг у магистрат. Ту су ме тукли и мучили, те сам морао да признам све.

Са својим друговима Недељковићем и Костом изгубио сам везу. Како сам доцније сазнао, њих су после два дана такође ухватили у околини. Мене су под јаком пратњом једног немачког официра и два војника спровели натраг у логор Гредиг.

Још један скок из воза

Па ипак, ја сам био чврсто решен да се не враћам у Гредиг. У возу сам, захваљујући увек мом добром познавању немачког језика, ступио у разговор са стражарима, што увек доводи до извесног санимљавања. Пред Инсбруком извео сам већ једном успели план. Отишао сам у клозет и на једној окуки, кад је воз успорио брзину, искочио сам кроз прозор.

Кад се воз изгубио у даљини кренуо сам пешке у правцу Инсбрука, који није био далеко. У једном селу на које сам наишао избријао сам бркове, решен да опет употребим већ једном искоришћени план. Кад је пала ноћ и кад сам наишао у друго село, почео сам одмах да тражим конопце за сушење рубља. Срећа ме послужила, и на једном конопцу наишао сам заиста на једно комплетно женско сељачко одело. Украо сам га непримећен и побегао из села. У једној оближњој шумици претворио сам се у женско и тако продужио пут.

Кобан напад на девојачку част

Недалеко од Инсбрука наишао сам на један тунел, који су чували војници. Знао сам да је врло тешко проћи кроз тунел и реших се да будем што предострожнији. Скупио сам један товар грања, натоварио га на леђа и онако, заклоњен мраком и женским оделом, пришао тунелу. Стражар ме пресрео, али му заиста нисам изгледао сумњив, јер ме одмах пропустио. На излазу из тунела стајао је други стражар који ме такође пропустио. Моја срећа била је неописива.

Али, мало даље десио се један инцидент, који би свакако био ванредно комичан, да за мене није био тако трагичан. Војници са страже, који су били пред караулом, видећи једну жену која им се приближава, пришли су ми и покушали да заподену разговор. Ја сам почео да одговарам тихо, да не би познали мушки глас. Они су то вероватно протумачили као стидљивост неке младе девојке, јер у мраку нису могли да ме добро осмотре, и то је заголицило њихове освајачке амбиције. За неколико минута нашао сам се у њиховом загрљају и то је трагичан крај моје авантуре.

Уверивши се да сам мушко одмах су ме опколили, спровели у караулу и предали официру, који ме је под јаком стражом спровео у Инсбрук.

6. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VI, *Време*, 22. 10. 1929, 4.

У Инсбруку ми је живот био у рукама провидности.⁷⁶ Мислећи да сам шпијун, оптужили су ме ратном суду, да сам хтео да дигнем у ваздух тунел. У таквим случајевима процедура ратног суда ишла је врло брзо и сумњиви су без много проверавања одмах стрељани. Ни сам не знам чему имам да захвалим што су пристали да затраже о мени информације из Гредига.

⁷⁶ Провидност се у српском језику користи у значењу: „(стање онога што је провидно) прозирност, бистроћа, бистрост, незамућеност, стакленатост, транспарентност, бистрота” (Павле Ћосић и сарадници, *Речник синонима* (Београд: Корнет, 2008), 509). У хрватском језику „провидност” има значење на које мисли А. Рајић: „у неким религијско-филозофским научавањима, божанско управљање свијетом [...], Божја скрб о створењима, посебице о човјеку”. – *providnost*. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2025. Pristupljeno 8. 6. 2025 (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/providnost>).

Кад су тако сазнали да сам само бегунац из ропства и кад су се из осталих околности уверили да сам имао само намеру да побегнем одустали су од тужбе, и под најјачом стражом вратили ме у Гредиг.

Кад сам дошао тамо, од страховитог пешачења, гладовања, неспавања и мучења био сам само кост и кожа, тако да су моји другови плакали, мислећи да ћу умрети.

Ћерке надзорника затвора

Поред тога за казну, због покушаја бегства, упућен сам у гарнизонски затвор у Салцбургу, где су ме затворили у мрачну ћелију. Ту је већ био и г. Илија Панић, активни капетан, кажњен такође због покушаја бегства.

Па ипак, та мрачна ћелија салцбуршког гарнизона, иначе страшна, где се не види светлост дана, била је за мене провиђење. Створио сам убрзо добре односе са војницима и официрима. А, што је за мене било најважније, створио сам добре односе и са две симпатичне ћерке надзорника затвора, које су ми често слале у ћелију колаче, шунке и друга јела, и правиле ми друштво. Захваљујући тој њиховој наклоности војници су према мени постали још поверљивији и тако сам од једног од њих успео да добијем неколико празних „урлаубшајна“ (објава), којима су се аустријски војници слали на отсуства.⁷⁷

Ма да сам се у затвору, захваљујући љубазним ћеркама надзорниковим, опоравио што се тиче исхране, услед непрестаног мрака очи су ми јако ослабиле и после месец дана вратили су ме опет у Гредиг.

Поручников посиљни

Тек што сам показао брату, поч. Витомиру Рајићу „урлаубшајн“, већ је он склопио нови план за бегство. Требао сам да побегнем у

⁷⁷ И Андра Матић је приликом бекства користио фалсификоване објаве за одсуство, односно „урлаубшајне“. – АС, МИД, Краљевско српско посланство у Лондону, Ф. II, пов. 1586/1917, Саслушање Андре Матића, резервног пешадиског потпоручника 12. пука 1. позива пребеглог из ропства из логора Groedig bei Salzburg, Берн, 30. 3. 1917; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу“, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

оделу аустријског војника. То одело успели смо да набавимо преко једног стражара, који нам га је прокријумчарио у парчадима, а ми смо их доцније сашили. „Урлаубшајн” смо испунили на име Адолфа Ауербаха, из једног чешког села, које сам већ заборавио.

Сазнали смо да профос, главни надзорник бараке, иде на отсуство 20. децембра и утврдили дан бегства 22. децембра. Тог дана по подне спремио сам мало скупљене резервне хране и све уредио. Пошто сам опазио да на оделу немам региментске значке г. Страшимир Јовановић, сада чиновник Управе фондова, офарбао ми је на брзу руку крагну жуте боје 8. регименте на тврдој хартији. Око 5 сати по подне обукао сам целу спреду аустријског војника, преко тога пребацио свој српски шињел.

План је био овакав: мој брат требао је да осматра, Михајло Недељковић и Илија Панић да заговарају стражара, а Василије Васиљевић да дохвати мој шињел. Све се тако и развило. Док су прва двојица заговарали стражара ја сам брзо скинуо шињел, добацио га Васиљевићу и пошао на врата поред стражара. Стражар је покушао да ме заустави, али сам му ја довикнуо да сам посиљни поручника Естерајхера, који је био дежурни у логору, и он ме пропустио.

Коњак са морфијумом

Још једном био сам слободан у непријатељској земљи. Журно сам кренуо за Салцбург пешке. Пут сам добро знао. Стигао сам на салцбуршку станицу око 8 часова у вече. Ту је већ маса војника чекала полазак ноћних возова. Разгледао сам добро и приметио једног војника, који је много личио на мене. Приђем му и започнем разговор. Рекао ми је да се зове Фридрих Рајхнер, из 59. регименте, и да путује на отсуство у Лихтенштајн. Ја сам га почастиио чајем. Затим сам купио две флашице коњака.

У џепу сам имао једну малу флашицу морфијума, која ми је остала још кад сам био болестан, после повратка са последњег бегства. Кришом отпијем мало коњака из једне флашице и допуним морфијумом, па је понудим војнику. Халапљив на пиће као сви Немци, он је то брзо испио. Цела ова махинација била ми је потребна због његовог шињела, на који сам бацио око, и из чијег су рукава вирила његова исправна документа, свакако много сигурнија од мојих, нарочито кад се још узме у обзир наша велика сличност.

Морфијум и коњак показали су убрзо своје дејство и војник је почео да дрема. Тада сам га одвео у чекаоницу треће класе, положио га на клупу и покријем [га] његовим шињелом. Он је убрзо за[х]ркао.

Око 11 сати прозвали су на воз за Инсбрук. Ја сам узео са заспалог војника шињел, обукао га и изашао, замоливши остале да пробуде мог друга тек у 1 сат, пред полазак воза у Линц.

Шта се доцније са њим десило, не знам. Тек, ја сам са његовим шињелом и документима кренуо за Инсбрук.

Опет ухваћен

До Инсбрука прешао сам сретно све контроле. Али, ту на станици, требала је да се изврши општа строга ревизија. Успео сам да избегнем ту ревизију кријући се по станици и један сат доцније кренуо сам за Фелдкирхен, последњу станицу пред швајцарском границом.

Међутим, око 1 сат по подне, у међу-станици Ландеку наишла је још једна ревизија: официр са два војника. Кад су наишли до мене почели су дуго да загледају моју легитимацију и најзад су је задржали. Сви моји протести остали су без успеха и официр је наредио војницима да ме чувају до Фелдкирхена. Вероватно да су већ јавили из Салцбурга за моје бегство и да је онај војник из салцбуршке станице пријавио крађу докумената и шињела.

Око 3 сата по подне стигли смо у Фелдкирхен. Ту су ме војници спровели у војничку стражару и предали ме нареднику, коме су дали и моја документа. Међутим, наредник се тада у велико руковао и занимао са неким својим познаницима, тако да није ни обратио пажњу на мене. Ја то искористим те просто пређем у полицијско одељење, где су се објаве враћале. Ту приметим споредна врата, кроз која су излазили они са већ прегледаним објавама. Искористио сам један моменат гурњаве, убацио се међу прегледане и испао напоље.

7. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VII, *Време*, 23. 10. 1929, 4.

Кад сам ушао на гробље Фелдкирхена спуштао се први зимски сумрак. Неколико жена молиле су се на гробовима. Нико на нас није обраћао пажњу. Опазим на гробљу једну бараку и пођем према њој, у намери да се тамо сакријем до мрака. Отворио сам врата и ушао. Барака је била дупке пуна котурова бодљикавих жица, тако да сам морао да легнем на жице. Али, жице су ме изболе. Такво скровиште било је неиздржљиво, те сам морао да изађем напоље.

Недалеко [од] бараке опазим један гроб, сав покривен венцима. Без скањивања пођем тамо, легнем опрезно на сам гроб и покријем се тим венцима, тако да ме нико није могао више приметити.

Жив из гроба

Остао сам тако на гробу до 5 часова. Мрак је био готово већ пао. Тада се десило нешто, чему сам се најмање надао. Над гроб је дошла једна млада дама у дубокој црнини. Ја сам притајио дах. Можда ме не би ни приметила, да нисам био скинуо два венца са крста и положио их на себе. Жена, зачуђена том променом, дигла је венце, да их понова намести на крст. Међутим, испод венаца указала јој се човечија глава: моја глава.

Можете да замислите њен очајан страх. Почела је да дрхти и сваки јој се глас одузео. Само том страху треба да захвалим што жена није почела да запомаже и да бежи, што би ми бесумње дошло главе.

Ја сам брзо скочио испод венаца и без околишења испричао јој да сам аустријски дезертер, да сам сву браћу изгубио у рату, да имам још само једну сестру у Швајцарској и да хоћу да побегнем. То сам издекламовао готово плачући и молио је, у име њеног мртвог мужа, да се сажали и да ми помогне.

Добра госпођа се заиста сажалила. Изнад хаљине имала је црни мантил и црни вео. Замолио сам је да ми уступи тај женски мантил и део вела. Тако се претворим у ожалашћену жену. Она је остала у хаљини и, као две ожалашћене жене, клекли смо поред гроба и сачекали да се мрак потпуно спусти.

Тада смо заједно изишли са гробља. Она ме је одвела до оближњег брда, показала ми правац швајцарске границе и дала ми још 30 круна, за покој душе свога мужа. Срдачно сам се са женом опростио, вратио јој њен мантил и кренуо пешке кроз мрак и шуму.

Весело бадње вече

У неко доба ноћи стигао сам у последње аустријско гранично село. Беше баш католичка бадња ноћ и у католичкој цркви служили су ноћну службу. Цело село било је на ногама, у живом празничном расположењу. На улици сам пришао једној младој сеоској девојци, да је нешто упитам, али сам брзо ступио у срдчан разговор и на њен позив, пристао сам да одемо заједно у цркву.

Целе ноћи село је било будно и живо: играло се, јело и пило. Са мојом пријатељицом и сељацима остао сам целу ноћ. Били су према мени пажљиви, частили ме јелом и пићем и сазнао сам где је граница са Рајном и где су распоређене страже.

У јутро сам се опростио са мојом љубазном девојком и кренуо. Око 5 и по сати стигао сам на обалу Рајне. Стражара није било у близини. Брзо скинем са себе одело, вежем блузу, панталоне и капу кајишем за леђа, па се спустим у хладне таласе, који су носили велике ледене санте низ струју.

Под куршумима

Препливао сам ваљда половину реке, кад ме стражар на аустријској страни приметио и викнуо да станем. Пошто сам ја на то само убрзао пливање, он је испалио један метак. На то је притрчао још један стражар и обојица су отворили ватру на мене.

Како сам стигао жив на другу обалу ни сам не знам. Тек, неком сретном провидношћу, ни један куршум ме није достигао. Изишао сам на другу обалу модар од хладноће, али спасен. Трчао сам док сам се удаљио од те опасне реке, а онда сам обукао одело које сам пренео на леђима и пошао у правцу Бухса.

Стигао сам у Бухс и ушао у прву гостионицу, на коју сам наишао. Беше то једна мала гостионица; звала се Код Лава. Поручио сам чај. Али, кад сам окусио топло пиће, почео сам да повраћам. Био сам сасвим ослабљен и изнурен, те више нисам могао да стојим на ногама. Две сестре кафецијке пришле су ми и одвеле [ме] у собицу њиног момка. Ту сам испричао ко сам и како сам побегао.

У Швајцарској

Чувши да сам српски официр кафеџије су ми одмах дале на зајам 67 швајцарских франака и обавестиле ме да воз за Цирих полази око 11 часова. Тим возом сам кренуо.

Имао сам карту треће класе. Али, у возу ми је пришао један човек и ступио са мном у разговор. Представио ми се као швајцарски адвокат. Кад сам му испричао свој доживљај, видећи ме онако изнуреног, платио ми је разлику друге класе, увео [ме] у свој купе и дао ми један аспирин. Ја сам легао на седиште и заспао дубоким сном.

Пробудио сам се у једној соби у Цириху. Ту је адвокат из воза известио Србе о мени, те су ме оденули и испратили до Женеве, где сам, услед изнурености, морао да проведем извесно време у санаторијуму.

Кад сам се опоравио пошао сам за Париз и ту сам, као добровољац, распоређен у француску 28. авијонску ескадрилу.

